

ШЫН

№58
(18943)

2017 чылдың
май 23
вторник

Хүннүн үнери — 04:05
Ажары — 20:49
Хүн дурту — 16:44

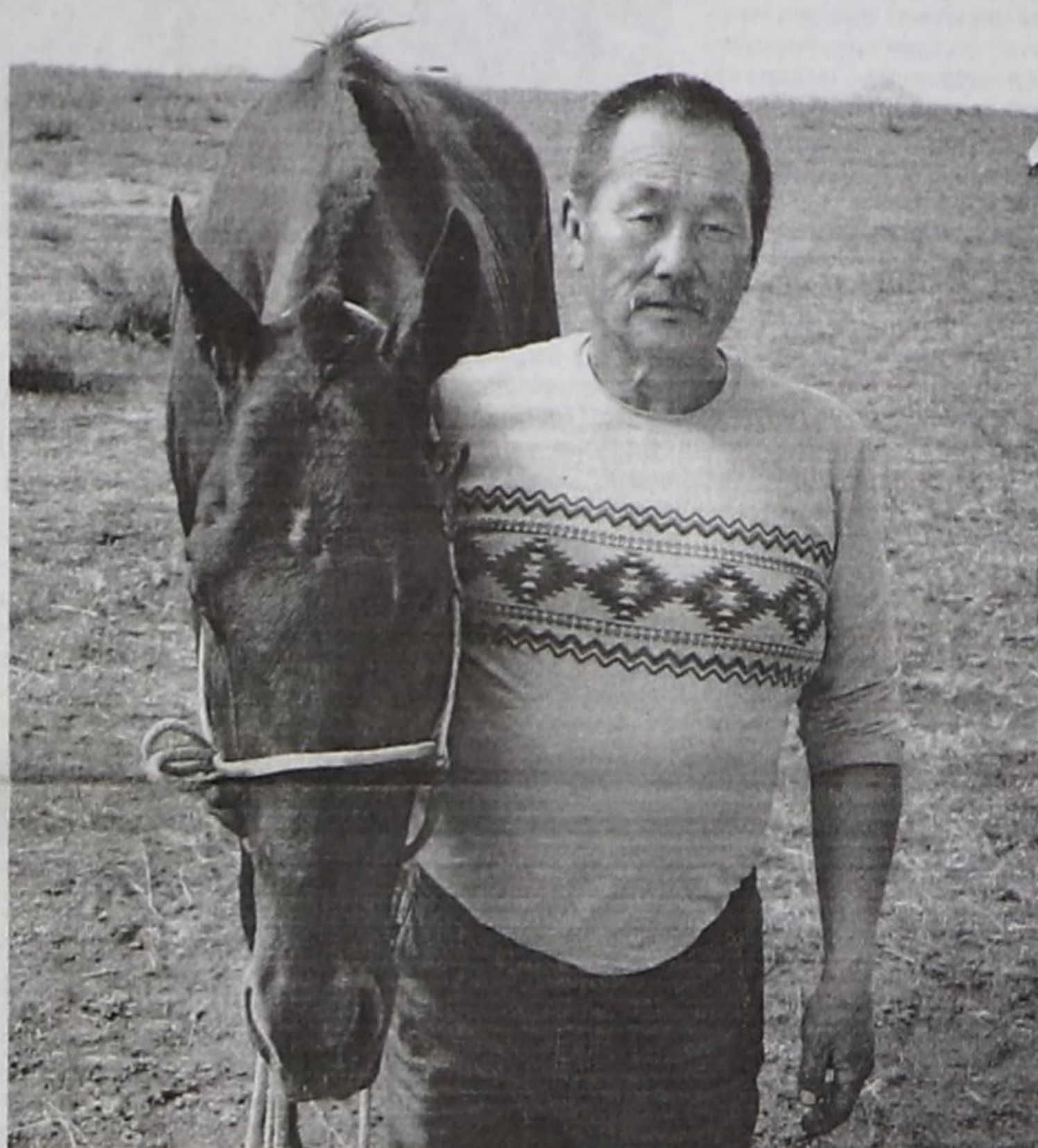
Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Көдээниң ишчилери

ХООЧУН ЧЫЛГЫЧЫ

Чылгы — көшкүн, малчын чоннун амыдырал-чуртталгазынга ажык-дузалыг, ынак малы. Бурунгу тывалар аътты чүгле көжөр-дүжөринден, орук-суурга хөлдеп, арт-сын ажыр аңнап-меңнеп мунарындан аңгыда, байыр-наадымнарга чарыштырып, янзы-бүрү оюн-тоглаага кириштирип чорааннар.

Аът чарыжы тыва чоннун бурунгу өгбелеринден дамчып келген онза-солун оюннарның бирээзи. Ук оюн муң-муң чылдарны өттүр бистиң үевиске чедир улам хөгжүп, спорттун база бир эң-не солун хевири болу берген.

Чарышка салыр аътты ийи-үш ай бурунгаар-ла соодуп белеткеп эгелээр. Баштайгы хүннерде аътты өлөң-шыкка өртеп хондурар, а хүндүс сери адаа азы хөлөгелиг сериин черге тургуза баглаар. Оон соонда 7-8 хонгаш-ла, оон 5-3 хонук эрткенде үзүргедип, шенеп чарыштырар. Чарыш соонда аъттың чүрзэн чоорту оожургадып, бажын, дөрт даванын соок суг-биле шаптап азы кара-сугга тургуза баглаар дээш оон-даа өске ылап сагыыр ужурлуг чүүлдер-ле хөй.

Чарыш аъдын деңизи чиик бичии азы элээди оолдар мунар. Оларны база баш бурунгаар улуг назылыг чылгычылар мунар аъдының тускай аажы-чаңына ижиштирип, чагып-сургал, хөй-ле чүүлдерге өөредир.

Олег Ооржак кара чажындан-на чарыш аъды мунуп, элээди үелеринде эмдик чаваалар өөредип, эш-өөрү-биле чылгычы акыларын эдерип чорааш, боду база аът малга ханы хандыкшылдыг болуп өзүп келген. Ынчангаш ол чарыш аъдын белеткээрин, мунукчу оолдарны канчаар чагып-сургал өөредирин кончуг эки билир. Оон салым-чолу аът-биле сырый холбаалыг.

Барыын-Хемчик кожуунун Шекпээр сумузунун чоогунда Бутта-Өдек деп черде малын малдап чурттап чоруур хоочун чылгычы Олег Киимович аныяк үезинден-не республика чергелиг маргылдааларга аъттарын удаа-дараа чарыштырып келген. 1990-1998 чылдарда оон Элең-Кара деп кончуг чүгүрүк аъды байыр-наадымнарга, улуг чарыштарга бо-ла эртер турган. Элең-Каразы кырааш, өлгөн соонда, оон чылгызынга шору маңнаар чүгүрүк кулуннар чылдан чылче нежежип турза-даа, чарыштарга эртип келир аът сөөлгү 10-20 чылда төрүттүмзэн.

Эрткен айның төнчүзүнде чылдың-на бо үеде эрттирип турар республика чергелиг аът чарыжының 24 дугаар сезонунун аягыдышкынынга Кызыл хоорайның чагыргазының болгаш Би-Хем кожуунун шаңналы дээш маргылдаага Олег Киимовичниң Хөлчүгеш деп дөрт харлыг аъды аныяк аъттар аразына бир дугаар келген. А улуг аъттар аразына Кырган-Боразы дөрт дугаар черде болган. Чылгычының өөрүшкү-маңайлыын чүге деңнээр...

Чарышка эртип келген, чилчин үзе маңнапкан аъды чоорту деткерлип кээр-ге, чай аразында дыштанып орган хоочун чылгычының чанынга чеде бергеш, «Аъттарыңарны канчаар белеткеп турганыңарны долчулай чугаалап бериңерем. Хөлчүгешиниң эртип келиринге идегел турган бе?» — деп, Олег Киимовичден айтырдым. «2013 чылда төрүттүнген шилги кулун шору доругуп, ийи харлыг апарганда, чавааның дүрген маңнаарын эскерип кааш, чарышка бүдүү белеткеп өөредип эгелзэн мен. Чарыш аъдын кижги бүрүзүнүн белеткээри аңгы-аңгы. Мен хуумда бо аъттарны эртен, кежээ, дүшпөтө өйлеп чөмгөрип турдум. Дүне аътты үш-дөрт шак удудар, үзүргедилге соонда оларны кара-сугга баглабайн, соок суг-биле даваннарын шаптаар мен. Хүндүс бир шак ояткарган болза, ийи-үш шак тургуза баглаар дээн ышкаш сагыыр-ла ужурлуг чүүлдерни сагып турган мен. Хөлчүгешке бүзүрел улуг турган. Алыс черле чажындан-на маңнаары ылгын мал чүве» — деп, ол чугаалады.

«Чарыш үези чоокшулаан өйде аът-хөлүн ажаап-тежээп, соодуп белеткей бергенде, ачавыс ажы-төлү дээш сагыш човаан ие кижиге апарып, уйгу-дыжын-даа, ишти-хырнын-даа уттуптар кижиге. Чүгле оларынче сагыш салыр, дүннү өттүр үнүп-кирип тура хонар. Мен база оглум Айдың маргылдааларга кир-жип, ырак хоорайларже хүрежип чоруптарга, ол дээш дыка сагыш човаар турдум. Ам аът-хөл дээш дүвүрөп халыыр апарган-дыр мен» — деп, Олег Киимовичниң өөнүн ишти Светлана Каваевна немеди.

Хоочун чылгычы биле Светлана Каваевна ийи уругун, бир оолдун ынак ада-иези база үш уйнуктарының кырган-ава, кырган-ачазы. Уруглары өглүг-баштыг аңгы чурттап чоруурлар. Оглу Айдың Ооржак сумо хүрешке Европа чемпиону, тыва хүрешти база үре-түннелдиг хүрежип чоруур шыра-рак мөге.

Олег Киимович өөнүн ишти-биле ада-өгбезиниң чурту — Бутта-Өдекте аалында мал-маганын өстүрүп, аңнап-меңнеп, тараа тарып чурттап чоруур ажыл-ишчи малчын-нар. Хоочун чылгычының үүле-херээ бүдүп, чүгүрүк аъттары моон-даа соңгаар чарыш-тарга эртер болзун деп күзеп артым.

Эрес КОЛ.
Авторнун тырттырган чуруу.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮТ СОЛУН

Чагыдылга — 2017

«Шынның» май 18-те үнген №55-56 үндүрүлгезинге чедир «Чагыдылга-2017» деп чарлалда солунувустун 2017 чылдың 2-ги чартында чагыдылганың өртзэн 2017 чылдың 1-ги чартында өртзэ олчаан парлап турганывыс дээш, буруувус миннип тур бис. Чагыдылганың 2-ги чартык чылда өртзэ өскенин дыңнатпышаан, ону эде парладывыс.

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

гүнгү
дүрүлгөдө:

ээди
алдың
нери

2

ваның улустун
укчузу
тек
бухааның
харлаанынга

3

аалчы болгаш үе
гежили
нныг,
ым-чолу
аадыкчы

5

ынның"
тазындан
аалар дизи

6

ИЙИ ТАЛАГА АЖЫКТЫГ

Май 17, 18 хүннеринде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хүннерин Бай-Тайга кожуунга эрттирген дээрзин моон мурнунда дыңнаткан болгай бис. Делегацияны Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа баштап чораан.

Бай-Тайга кожуунга барган баштайгы хүнүнде Дээди Хуралдың комитеттериниң даргалары сумуларга барып ажилдаан. Чижээлээрге, Дээди Хуралдың Аграр политика, чер, эт-хөреңги хамаарылгаларының болгаш экология комитетиниң кежигүннери (даргазы Радислав Наважап) «Аныяк өг-бүлөгө-кыштаг», «Инек-чөмгерикчи малым» губернатор төлөвилелдериниң киржикчилериниң кыштагларына, бажыңнарына чедип, оларның ажил-ижи, амыдыралы-биле танышкан.

Энергетика, тудуг, транспорт болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый комитетиниң даргазы Алдын-кыс Конгар кожуун чагыргазының болгаш сумуларның удурткучулары-биле ужуражып, кожуунда электри четкилерин сайзырадырынга хамаарыштыр база электри чыры-биле хандырылгада чоннуң өрелерин тодарадып, ону төлээриниң аргаларын сүмелешкен. Бай-Тал суурну электри чыры-биле доктаамал хандыраарының айтырын чугаалашкан.

Айыыл чок чорук, корум-чурум болгаш кызыгаар чоогунуң айтырыгларының талазы-биле

Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа, депутат Өнер Ондар, Бай-Тайга кожуунуң баштыңы Сергей Салчак.

болгаш чаштарга социал дуза төвүнге, уругларның «Авырал» немелде өөредилге төвүнге барып, ол черлерниң ажилы-биле танышкан.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа, Бай-Тайга кожуундан Дээди Хуралдың депутаты Маргарита Чульдум, «Чаңгыс демниг Россия» партияның даргазының Тывада хөй-ниити хүлээп алыр чериниң даргазы Өнер Ондар, Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Сергей Салчак, Шуй сумунуң Төлээлекчилер хуралының

Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа чугаазын түңнөп тура, суурнуң активин, херээженер чөвүлелин, эр кижилерни, спортчуларны арагалаашкын, мал оору-биле демисежиринче кыйгырган.

Суму чагыргазының даргазы Маргарита Чыргал Шуй суурда 1860 кижичурттап турарын, эрткен чылын 7 чаш уруг немешкенин, чоннуң хуу малы 8 муң чедир өскенин чугаалаан. Суурда ниити билиг школазындан аңгыда, санаторий-курорт школазы, 3 уруглар сады, 2 библиотека, Культура бажыңы, почта салбыры, эмчи пунктузу ажилдап турар. Эрткен кыжын сумунуң девискээринге улуг хар чагган болгаш чазын кылын хар эрип баткаш, үер суу суг каналын үреп каапкан. Тываның Чазаа оперативтиг хемчег ап, ук объектини септел кылырынга улуг дузаны көргүскени дээш, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга, Тыва Чазакка өөрүп четтиргенин Маргарита Чыргал илередип чугаалаан. Сумунуң үнүш-дүжүттүг тарылга шөлдерин суг-биле хандырып турар кара чаңгыс канал ол. Ооң дузазы-биле шөлдерни үе-шаанда суггарып, элбек дүжүттү ажаап ап турарындан, сумунуң чону бодун боду тараа-биле хандырынып, дээрбеге тырттыргаш, чиг далганнап, пекарнясында хлебти быжырып турар.

Ужуражылга үезинде Тээли-Шуй аразының оруун болгаш чаа школаны тударынга, сумунуң кол уруглар садында беш ажилчын олуттарны камгалап арттырып алырынга дузалажырын келген чон депутаттардан дилзэн.

Шуй ортумак школазының 11-ги классчызы Аганак Седиптиң дилзэн хандырып, Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа биле Өнер Ондар оолду хүлээп алган. Аганак 2014 чылда озал-ондакка таварышкан, бертик-межел болган. Ындыг-даа болза аныяк кижини ундараваан, чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына белеткенип турар. Аганак Седип Дээди Хуралдың Даргазындан санаторий-курорт баар путевка алырынга, кадының байдаты дээш пенсия хандырылганы алыры-биле эмчи комиссиязын эртеринге дузалаарын дилзэн. «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тывада регионалдыг

салбырының секретары болганда, Каң-оол Тимурович ол дораан Аганактың айтырыгларын шиитпирлежи бээри-биле Өнер Хүперовичке даалганы берген.

Ужуражылга соонда Дээди Хуралдың делегациязы Барлык хемниң суу улгадыр болза, Шуй суурнуң өөредилге албан организацияларын суг халавы хөмө таварып болур айыылдыг девискээринге чедип, ында байдал-биле таныжып көргөннер.

Дараазында Шуй ортумак школазынга болгаш кады багай уругларның санаторий школа-интернадынга чедип, оларда байдал-биле танышкан. Ортумак школа, шынап-ла, озал-ондактыг байдалда келгенин көргөн. Школаны сумунуң араттарының күжү-биле 1937 чылда-ла туткан, бо чылын тургустунганындан бээр 80 чылын демдеглээр деп турар. Амгы үеде ында 100 хире кижичө өренип, доозукчу класс-тың өөреникчилери чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына белеткенип турар.

План езугаар Шуй суурга чаа школаны 2023 чылда тударын көргөн. Ындыг-даа болза школаның элендизи келген ханалары, дээвирилери адаандан тепсип каан чагыларның дузазы-биле ызыртынып турар. Улуг хатшуурган азы чер шимчээшкини болур болза, айыыл-халап үнүп болур дээрзин Дээди Хуралдың депутаттары бүзүрөп көргөн.

Шуй суурнуң арбаннарының бирээзинде санаторий-курорт школа-интернадында 38 кижичө өренип турар. Башкылар болгаш кижизидикчилер саны 21 кижичө. Школаның спорт залын сөөлүндө немей туткан болгаш ында одалга системазын аңгы кылган. Ынчангаш кышкы одалга сезонунуң үезинде ийи аңгы одап, улуг чарыгдалды үндүрүп турар. Спорт залының одалгазын школаның одалга системазынга кожар болгаш өске-даа септелге ажилдарын чорударынга школа-интернаттың бодунуң акша-хөреңгизи чедишпес. Кожуунуң баштыңы Сергей Сээ-Сүрүнович байдалды эки билерин чугаалааш, септелге ажилдарында дузалаарын аазаан.

Школа-интернаттың коллективи-биле ужуражылга үезинде материал-техниктиг хандырылганы багай эвес, эки ажилдап турар школа-интернатты болгаш

уруглар садын хагдырба, дералдыг органдардан школа-интернатты респ. балансызынче шилчите баазазынга өөреникчи кадыкшылга лагерин-даа ажадып болурун санап башкылар чугаалап башкыларның дилзэн арбанче кирер орук а көвүрүг база чаа транспорт тударынга дуза дилзэн чоннуң чагыг Кызылга баргаш-ла, Тыва Баштыңыга дамчыдары оол Тимурович аазаан.

Башкылар-биле ужура соонда Каң-оол Даваа арб. чурттакчызы Вячеслав Сотка үр үеде ак сеткүш-ажылы дээш ТР-ниң Хуралының (парламентизиниң) Хүндүлел бижиин тывыскараазында 24 кижичурттап школа чанының интерн. «Шетчигеш» уруглар садырып көргөн соонда, депутат Шуй сумузуңда «Чинчи-агиткварталдың ажил-ижи» танышкан. Ооң соонда «Чөмгерикчи малым» губернатор төлөвилелиниң киржикчиси Алена биле Сайын-Б. Сандыктарның өг-бүлө чедип, амыдырал-чурттап биле таныжып, бажың чаногородунда картофельдиногоаа шыгжаар теплицаны турарын сонуургап көргөн.

Тээлиниң Культура бажыңыга 17 шак чедип турдак ий-биле чыгып кээрге, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Бай-Тайга кожуунга хүннө түңнээн хуралды эрттир Аңаа ТР-ниң Дээди Хуралы (парламентизиниң) Дарга Каң-оол Даваа, Дээди Хурал комитеттериниң даргалары хүн иштинде кожуунга сүр чылаан ажилын түңнөп, Бай-Тайгажыларга чылы-биле хүлээп алганы дээш, өөрүп тиргенин илереткен. Дараада Дээди Хуралдың Дарга Каң-оол Даваа адырлар а биле ак сеткилдиг үре-түңнөп ажилдап чоруур кожун ажил-ишчи кижилериниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) хүндүлел жиктерин, өөрүп четтириши бижикирин тывыскаан. Х. ниити ажилынга идепкей активчилерге «Чаңгыс демниг Россия» партияның Тывада регионалдыг салбырының өө четтириши бижикирин баш өртектиг белектерин партияның төлээлери Ө. Ондар, Виталий Бартына-Салчак сунуп-тутсуп, байыр чедир Хурал соонда Тээлиниң Хурал бажыңында бот-тывыш артистери солун программаларын концерттин чонга бараалгатып.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хүннери Дээди Хуралдың депутаттарының болгаш Бай-Тайга кожуун чагыргазының командаларының аразында бөмбүүнге, баскетболга болгаш канат тыртарынга эш хуу ужуражылгазы-биле доозулган.

Даш-оол МОНГА

Дээди Хуралдың парламентизиниң албанының чуруктары ажадыр.

Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа 11-ги классчы Аганак Седип-биле чугаалажып олур.

комитеттиң кежигүннери (даргазы Виталий Бартына-Сады) Россияның иштики херектер яамызының муниципалитеттер аразының Барыын-Хемчик килдизиниң Тээлиде №1 салбырының удуртулгазы-биле ажилчын байдалга ужуражылганы эрттирген.

Саң-хөө, экономика, инвестиция политиказы болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитеттиң даргазы Александр Донгак Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы болгаш кожунуң саң-хөө эргелелиниң начальниги-биле ужурашкан. 2016 чылда болгаш 2017 чылдың бирги кварталында кожун бюджетиниң күүселдезинге хамаарыштыр чугааны кылып, «Чаңгыс суур-чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң киржикчилеринге чедип, оларның ажил-ижи-биле танышкан.

Эртенинде, май 18-те Дээди Хуралдың социал политика комитетиниң даргазы Ирина Самойленко кожун төвүнүң социал албан черлеринге, ооң иштинде кижичөмнелгезинге, өг-бүлө

даргазы Владимир Донгак, суму чагыргазының даргазы Маргарита Чыргал баштаан бөлүк Шуйга чедип, суурнуң активи-биле ужурашкан.

Тыва парламентиниң ажил-чорудулгазы-биле таныштырып тура, Каң-оол Даваа Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизиниң) 2010 чылдан тура республиканың политиктиг, социал-экономиктиг болгаш культура тургузушкунунче улуг кичээнгенин салып турарын чугаалаан. Дээди Хуралдың ийги чыыжының депутаттары республиканың чурттакчыларының эрге-ажыын камгалап, оларның чаагай чоруу дээш ажыктыг, үре-түңнелдиг ажилын уламчылап, Тываның Баштыңы, Тыва Чазак болгаш федералдыг албан черлери-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар. Ооң түңнелинде сөөлгү чылдарда республикада эрге-чагырганың шупту адырларының демниг ажилын хандырып, үениң негелделеринге таарышкан хойлу-дүрүм төлөвилелдерин ажилдап кылып, хүлээп алыр талазы-биле көскү чедишкениннег ажилдаанын демдеглээн.

ТР-ниң албан езузунун
сайтызындан.

Кадыкшылды эмнедип, дыштаныр черде

ТР-нің Чазааның 2004 чылдың август 18-те хүлээп алганы 725 дугаарлыг Доктаалыга дүүштүр күрүнениң эмнелге албан чери «Серебрянка» тургустунган. 2015 чылдың декабрь 10-да ук албан черин ТР-нің Кадык камгалал яамызының күрүнениң бюджеттен акшаландыра адырының кадыкшылга чери кылдыр эде тургускан.

Каш чылдар бурунгаар дайын киржикчилеринге дээш туткан санаторий «Серебрянка» бо хүннерде Тываның аарыг улус эмнеткен соонда, кадыкшылын быжыглаар ат-сурагылы чери апарган. Бир кезек ажил-ижи ара соксап каан турган «Серебрянкада» амгы үеде РФ-тиң Кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы, кадык камгалалының тергигини Алиса Алексеевна Шимиттиң удуртулгазы-биле 30 ажыг эмчилер, эмчи сестралары ажилдап турар. Эгезинден тура Ада-чурттуң Улуг дайынының, афган болгаш чечен дайынының киржикчилери эмнедир, кадыкшылын быжыглаар кылдыр сорулгалыга жыттыг санаторий дыштанырынга таарымчалыг эт-херексел, чымчак диваннар, арыгланч чунар өрээлдер, душтаныр кабинкалар, кылаш-таар черлер, чадаларда чараш шала шыгылары, ханаларда чуруктар аскан, холл бүрүзүнде улуг телевизорларны тургускан. Күрүнениң тус эмнелге албан чери, «Серебрянка» бюджеттен, Албан камгалалдыглыг эмчи фондузундан акшаландырышкынны ап турар. Найыралдыг, бедик тура-сорукут коллективте РФ-тиң Кадык камгалалының тергигини, Тыва Республиканың Улустуң эмчизи, күш-ажылдың хоочуну Т.С. Серен, кадык камгалалының дээди категорияның организатору, эмчи М.М. Турчина, терапевт С.С. Карашпаева, эмчилер А.С.Ш. Норбу, С.А. Сандак, эмчи сестра-

«СЕРЕБРЯНКАНЫҢ» КИЖИЛЕРИ...

лары, күш-ажылдың хоочуннары Л.Б. Натпит-оол, С.И. Монгуш, Л.А. Ооржак, Болат Биче-оол-ович Ооржак, Орлан Карандашович Хертек дээш өскелер-даа чоннуң кадыкшылы дээш ак сеткилдиг ажилдап турарлар.

Чылдың кайы-даа үезинде чүрек-дамыр, нерв болгаш сөөк-даяк аарыгларын экижидип, бүгү талалыг эмчи дузазын көргүзөр 50 кижичыдар ийи салбыр ажилдап турар. Ниити аарыглар салбырын терапевт эмчи Салима Сергеевна Карашпаева, нерв аарыгларының салбырын Чодураа Артуровна Сандак удуртуп турар. Чоннуң кадыкшылы дээш эмчи ажилына он чыл дургузунда бараан болуп келген невролог эмчи Чодураа Артуровнаның чугаазы-биле бо хүннерде тус салбырда 19 кижичы эмнедип чыдар. Республиканың кожуну болгаш хоорай эмнелгелеринге чартыктаан азы чүрек-дамыр аарыгларын баксыраан улус кол эмнээшкин курстарын эрткен соонда, оларны кадыкшылын быжыглаары-биле «Серебрянкаже» чорудуп турар. Ынчангаш ажилдап шыдаар хар-назын өйүндө кижилер кадык ажил-иш, амыдыралдан чыда калбайн, ниитилелге ажыктыг кижилер болуп, бертик-межел инвалид апарбазын дээш, санаторийниң ажилдакчылары шудургу ажилдап турарлар.

Дамдыладыр, сыкыртыр, эмнер ижеринден аңгыда, санаторийде эмнээшкин күш-культуразы дээр сула шимчээш-киннер, ында бар тренажерларга спортчу мергежилгелер, чоокта чаа көстүп келген скандинав кылаш дээр даягыгыштыг кылаштары, эртен-кежээ корпусту долгандыр чайгаар үнген ногаан аргага агаарлаары дыштаныкчылар аразында чаңчыл апарган.

Эртенгиниң тос шактан эгелээш, үш шакка чедир дыка чайжок, бачым үе — эмчинин

бижип бергени эмнээшкинниң немелде хевирлери: душ Шарко, пөш чыды сиңген агаар тынары, дустан бүткен өрээл, сауна, спа-кабина, магниттиг херел турботрон, тус черниң малгажы-биле эмнээшкин дээш, соңгаар санаторий хевирниң эмнелгелеринден дудак чок ачы-дузаны «Серебрянкага» ап болур. Бо бүгү эмчи ажилының ыңдында дээди категорияның эмчи сестразы, улуг эмчи сестразы Клара Здововна Хомушкунуң удуртулгазы-биле ажилдап турар 16 эмчи сестраларының билдиги, харысалгалыг ажилы бар дээрзин айтып каайн. Хан базыышкынын кудуладыр, чүрек-дамыр аарыгларын экижидеринге херек кургаг углекислоттуг ваннага кирерге, кеш дамчып киргеш, чүректи чемгереринге ажыктыг деп, физиотерапевт Ч.О. Узуй-оол демдегледип. Бедик мергежилдиг, үр чылдарда ажилдап келген массажистерниң холдар-биле нугуп, мажыг кылырын аңгыда, бертик-межел кижилерниң кадыкшыл байдалын көрүп тургаш, тускай мергежилгелер, күш-культура аргаларын мануалдыг терапевт, травматолог А.С.Ш. Норбу айтып берип, өөредип турар. Санаторийже, херек апарганда, кардиолог, психолог, диагностика эмчи дээш, ховар мергежилдиг эмчилерни хоорайдан кыйгырытып алыр.

Арыг-силиг, аыш-чеми амдангы, ажилдакчылары эвилең-ээлдек дыштанылга черинге республиканың кайы-даа булуңундан кижилер чедип кээр. Колдуунда Кызылдан хөй кижилер кээп турар-даа болза, мал-маган-биле халбактанчып чоруур, буду, дискеттери ыстап, куяңнаар улус база эвээш эвес. Өвүр, Сүт-Хөл, Чеди-Хөлден келген дыштаныкчылар бар чорду. Хүнде 5 катап чемгерер, үш катап изиг чем, ийи катап немелде чем,

апельсин азы кежээки хойтпак бээр чораан. Эмнелге чери болгаш, аарыг улустуң байдалын көрүп тургаш, менюу таарыштырган. Чижээ, хан базыышкыны улуг улуска дустуг чемни шеглей аарак бээр. Компот, кисель, какао дээш суксуннар бээрге, улуг назылыг дыштаныкчылар изиг сүттүг шайын чоктааш, каат бүрүзүнде тургускан изиг, соок сүглүг кулерлерден стаканга сүттүг шайын кылып ижер, ырак эвесте аыш-чем садындан чиксээн чемин садып алгаш, шайлап, хөөрежип ораын бола көрүп болур. Эртен эрте хүндүскү стационарга массаж дээр ышкаш эмнээшкинни ап турар кызылчылар чедип кээр.

Дыштанып келген улуска таныжылга кежээзин, солун кижилер-биле ужуражылгаларны план езугаар удаа-дараа эрттирип турарын база көрдүвүс. Бөлүк журналистер дыштанып чеде бергенде, туберкулез дугайында эмчинин беседазы, фэн-шуй өөредииниң дугайында солун лекция база болуп эрткен. Солун-сеткүүл, тыва номнар садып кээр улус дыштаныкчыларның күзенчиг аалчылары боор чорду. Адаккы кааттың ханазында бедидир аскан телевизордан Тыва дугайында солун киноларны үргүлчү көргүзөр, тыва артистерниң ырыларын доктаамал дамчыдып турар. Ат-сурагылы ырлар «Күскү сесерликте», «Чаңгыс хадыңны» ырлай бээрге, артистер-биле кады ырлаар азы танцылааш туруптар чаптанчыг чаңныг эрес дыштаныкчылар бар.

Майның чылыг, аяс хүннерин ажыглап, санаторийниң девискээрин чаагайжыдар, спортчу херекселдерни септээр, улус оорар сандайларны дозулаар ажил шагда-ла эгелээр. Улуг эмчи Алисса Шимиттиң планында солун-даа, берге-даа ажилдар демдеглеттинген: картофель,

ногаа тарыыр шөлдү бөлүк хаваннар азыраар азы бөлүк дырылгаже эге бол, шөлүг базымны кылыр азы эгелээр. Чайын «Серебрянкада» чедерге, сыыннар ферманы бодунуң дыштаныкчылар кадыкшылын быжыглаарын үнүүшкүннүг эмнээшкин ганизастаарын планнап

Ынчалза-даа мээр эртем-ним эң-не онзагай чүүл-даа эмчи, эмчи сестралары дыштаныкчы кижилер бугу дилээр азы айтырынын кичээнгейлиг дыңнап, алыры, чаа келген кижилер сагыш човаашкыны болуп ген дораан бүрүткел эрткеш, эмчинин хүлээп алынынга кире бээр. Ман соңгаарладып турбас, дэмнээшкин эгелээр. Кижилер чидирип, нервизин уруп, шөлүг могап манап орбас, дораан шинчип эгелээр бо кичээл элтиг, таарымчалыг. Аарытан аңгыда, назы-хары улус болза, кадыкшылын быжыгыдыштанып кээп турар улус хөй: «Дыштанып ал, азы дээш, уругларым санаа баар путевка садып бөлүм келдим» — деп, чугаалап иелерни, адааларны көрүүнчүг-даа, чоргаарыдаа. Шынап-ла, кижилер чаяап, өстүрүп каан ада-мөңгү дыштаныр путевка садып ири дег кижик кайдал, эки Ынчангаш бистер, дөрт кижилер журналистер: Александр Чаевна Монгуш (радио), Д.Иргитович Чыдым («Шыны»), дия Херлиевна Иргитовна база мен, Галина Маспик бисти дээш сагыш човап, «Серебрянкага» халас дыштаныр берген Тываның журналистер эвилелиниң дарга Эльвира Сергеевна Лифанова база эвилелдин оралакчы газы Надежда Мухарбековна Антупьевага өөрүп четтиривисти ынак солунувусу дамчыштыр илереттис.

Галина МАСПИКОВА

БАЗА КАТАП ХҮРЕШ ДУГАЙЫНДА

«Шын» солунга чоокку үеде тыва хүреш дугайында эш-өөрнүң бижээн чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң чамдык бодалдарымны илередикседим. Салгалдамчып келген тыва хүреживис бо хүннерде мөгейкичилерин өөртпейн турар деп болбас.

Апрель айда «Шын» солунга Даш-оол Кара-Салдың «Дузуң ажыдып болбас» деп чүүлүңге хамаарыштыр бодунуң бодалдарым-биле доктаап көрейин. Даш-оол Бораевич «хүреш салыкчылары (чазаанчылар) хөглүг эвес, турум, коя» деп бижээн. Бо шагда хүрежип турар мөгелер аргаларны карак чивеш аразында кылып болур. Чазаанчы кижилер «артистээр, клоуннаар» чайы чок, мөгелерин хайгаараар ужурулуг, оон башка маргылдаалыг байдалдар туруп болур деп бодаар мен. Тыва мөгелериниң девип турарын моолдарга демей апарган деп турар. Маңа мен бирикчиге катчыр мен. Шаанда тыва мөгелер будунуң бажы-биле тептингеш, шурап-

шурап девип чораан. «Эвээш чурттакчылыг, бичии Тывага Чаан, Күчүттен аттарны тыпсыры арай таарышпас» деп турардыр. Чаан, Күчүттен деп аттарны тыпсыры чоннуң эвээжинден, Тываның бичиизинден хамаарышпас эвеспе? Таанда чонувус эмин эрттир эвээш, республика-выс ыңдыг-ла бичии эвес болгай.

Март 14-те тыва хүреш федерациязының оралакчызы Владимир Кара-Монгуш «Ажык чугаага» тыва мөгелер моолдарны октап турар деп чугаалаанын мактанган ышкаш дыңналыр деп база бижээн. Мактанмас арга чок. Кара-Монгуш харын эвээш мактанып турар деп болур. Сөөлү 6-7 чылдарда Тыва Республикага моол мөгелер чылдың-на ийи-үш удаа кээп хүрежип турза-даа, чаңгызы-даа шүглүп көрбээн. Барыын-Хемчик кожунуң бир өзүп оор мөгези Шагаа хүрежинге белеткенип, содак-шудаан кедип тургаш, чанында эштеринге: «Бо хүн Эрес Кара-Сал, Сайын-Белек Түлүш ышкаш мөгелерниң оода-ла бирээзиниң эктинден туттунар

аас-кежик турар ирги бе?» дигенин дыңнааш, шуут магадап ханмадым. Бо өзүп олура аныяк мөгө арга-дуржулгалыг улуг мөгелер-биле тутчуп, октадып тургаш өөренип алыр дээр узак бодалдыг-дыр. Бис кыраан-даа болзувусса, хүрешти сонуургап, маргылдаа болур хүнде хүнезинненип алгаш, стадионга олура хүнзеп, кайы-ла аныяк мөгө алдар-аттыг улуг мөгени октаптар ирги деп манап, аныяктар дээш аарып оор-дыр бис.

1969 чылда Ак-Довурак хоорайга болган хүрешке Тываның шыырак мөгези Кара-Кат Ооржак бодундан 40 килограмм ажыг деңзиг Владимир Крипаны бодунуң ынак хояр аргазын хенертен кылырга, ол улуг хоочун мөгө агаарга ийи аңдарылгаш ушкан. Аңаа хүреш көрүп орган орус чон тура халчып келгеш, «Кандыг кончуг күштүг кижил ол» дигип, Кара-Катка байыр чедирип алгыржып турган ийик. Черле ыңчаш тыва хүреш ышкаш хөй көрүкчүлүг, киржикчилиг, адааныг солун оюн бар-даа чоор бе? Соруку-оол ООРЖАК.

Спорт спорт спорт

«КҮШ-АЖЫЛГА БОЛГАШ КАМГАЛАЛГА БЕЛЕН БОЛ!»

Бүгү-россияның «Күш-ажылга болгаш камгалалга белен бол!» деп фестивалы Тывага эрткен.

Бо чылдың май 20-де Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга спортчу улуг байырлап болган. Бүгү-россияның «Күш-ажылга болгаш камгалалга белен бол!» деп фестивалын Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт херектериниң яамызы «Тыва — эрес-дидим чоруктуң девискээри» деп губернатор төлөвилелинге дүүштүр эрттирген.

Байырлыг ажыдышкын 12 шакта болган. Маргылдааларга спортчулар, бичии армейжилер, студентилер, школачылар, а ол ышкаш ГТО сайтызынга бүрүткел эрткен болгаш идентификация дугаарын алган кандыг-даа кижилер киришкен.

Доктаадып тургускан нормаларны 2017 чылдың бирги кварталында эки күүсеткен киржикчилеринге «Күш-ажылга болгаш камгалалга белен бол» деп 263 алдын шылгалал дем-

дээр тыпсырының талазы-бөхемчеглерни фестивалың программасында кириген. ышкаш дараазында хевирлер нормативтерни дужааган чыда алгаш дурт-сынын көдүрери ийи бут-биле тептингеш угу халыыры, бедик ыяштан тунгаш бодун көдүрери, ша кырынга чыда холдарын чыра тудары болгаш хөндүрери, маңнаары, шой көдүрери, бурунгаар ийленири. Оон аңгы идентификация дугаарларын аайы-биле шаңналдар бөлүп ойнаткан.

Чурттакчыларның (6-дан хар чедир назылыг) аңгы-аңгы бөлүктөрүнүн «Күш-ажылга болгаш камгалалга белен бол» деп алдын, мөңгүн болгаш хуушылгалал демдектеринге дүүш бергезиниң талазы-биле чаданың доктаадып тургускан нормативтиг негелделерин күүселдезинге белеткелди ГТО комплекзи көрүп турар дээр демдеглээр чугула.

ТР-нің Чазааның парлалга албаны

Чырык омур

«ӨРЕГЕЖИЛЕР»
ӨСКҮССҮРЭЭН

Барыын-Хемчик кожууннун хоочуннарын Өрегеж уран чүүл ансамбли 2008 чылда тургустунган.

Ансамбль Тываның хөй-хөй кожуннарын оюн-тоглаа, фестивалдарга, турслеттарга киржи чоруур. Ансамбльди тургузарына улуг үлүг-хуузу Валентина киирген. Ол бүгү назынында уран чүүлге бараан болуп келген.

Согаалчы болгаш үе

МЕРГЕЖИЛИ БУЯННЫГ,
УЛУМ-ЧОЛУ ЧОГААДЫКЧЫ

Чөөн-Хемчик кожууннун Бажың-Алаак суурунга апрель 15-те салым-чаяанныг шүлүкчү, хоочун шыкы Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич Кууларның харлаанынга тураскааткан «Буянныг мергежил-г чогоадыкчы салым-чаяан» деп мөөрейлериги кытышкын кежээзин Ырлаар Маадыр-оол аттыг турга бажыңыга байырлыг байдалга эрттир-и.

Шүлүкчү Сүттүг-оол Кууларның аныяк салгалга арты-аан үнелиг өнчүзү — шүлүктери. Ооң шүлүктеринге кижиги истиг» деп номчулга мөөрейинге бир класстан аска чедир үжен бир өөреникчи идепкейлиг киржи, терни тода, аяныг номчул күүсеткенер. 1-4 класска өөреникчилер аразынга «Сеткилиниң ханызындан нип номчууру» деп номинацияга Эреге Сат (5 кл.), Адай Монгуш (2 кл.), Айыраа Монгуш (4 кл.), 5-7-те чедир өөреникчилер аразынга «Уян номчууру» деп номинацияга Аңгыг Ооржак (5 кл.), Алдынай Түлүш (5 кл.), Ховалыг (5 кл.), 8-10 класска чедир өөреникчилер на «Аяныг номчулга» деп номинацияга Ангелина Ку (8 кл.), Азиан Сат (10 кл.), Диана Тулуш (10 кл.) ийлекчи болганнар.

Сүттүг-оол Кууларның чогоадыкчы ажил-ижинге бол-шылаашкын ажилының дугайында 8-10 класстар га презентациялар мөөрейи аажок солун болду. 1-ги 10 класстың өөреникчилеринин «Салым-чаяанныг шүлүкчүнүн өг-бүлөзи», 2-ги черни 9 класстың «Куу-шүлүкчүнүн өг-бүлөзи», 3-кү черни 8 класстың «Езулуг деп таныштырылгалар алганнар.

Кууларның шүлүктеринге композиторлар Дамба-оол, Ростислав Кенденбил, Борис Чамбыт, Кертик-иш, Василий Иргит аялгалары чогоадып, ырлар чыгуулдурган билер бис. Сүттүг-оол Кууларның «Коңга», «Пионерлер ырызы», «Шеми хемим-ор мен», «Эглип келем», «Ынакшыл чокта чурт-ор мен», «Сентябрь» дээш өске-даа ырылары ырлар-инге уян, тааланчыг куттулуп, сагыш-сеткилдер-ныктырды. Бо мөөрейге 1-ги черни 8 класстың чилеринин күүсеткени «Коңга» деп ыры, 2-ги черни 10 класстың «Ынакшыл чокта чуртталга чок» деп ыры, 3-кү черни 1-3-кү черни алган тилекчилерге нары номинация аайы-биле, а киржикчи бүрүзүнге ниң киржикчизи деп сертификаттарны болгаш

болуп келген. «Өрегежилер» амгы үеде эрте мөчээн удур-тукчузун чоктап, өскүссүрэн.

Бо чазын, апрель айда, 63 харлап чорааш, Валентина Баян-ооловна ханының бажышкыны улгаткаш, чырык өртемчиден чарлып чоруткан. Ол хып дээн аныяндан Кызыл-Мажалыктың культура одаанга ажилдап эгелзэн. Чазык-чаагай чаңыг, уран чүүлге салым-чаяанныг кижиги чуртталгада бодун тып алган чораан. Ожук даштары дег үш оолдун эңерелдиг иези болган.

Кожуунга тургустунган «Хемчик» ансамблиниң идепкей-лиг киржикчизи, ооң соонда удуртукчузу чораан. «Хемчик» Тываның бүгү булуңнарын кезип, ынчангы социалистиг ла-гер чурттары Польша, Болгарияга концерттерни көргүзүп, тыва улустун уран талантызын бараалгаткан. Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңының агиткультбригады-биле ыраккы малчын турлааларга концерт көргүзүп, чонга үнелдип, өске кожуннарже база чалаттырып турган.

Валентина Монгуш — дөстүмөс, олут орбас кижиги-лерниң бирээзи. Үргүлчү каткы-хөлүг, арны чазык чоруур. Ынчангаш хүндүлүг дыштанылгага орза-даа, «Өреге» ан-самблин тургузуп, тос чыл иштинде ону билдиги удуртуп, ооң ат-сураан республикага алгыткан. Барыын-Хемчик кожуннун чону Валентина Баян-ооловнаның ады, ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы уран чүүл-биле холбашкан дээрзин эки билер. Кожууннун база республиканың уран чүүлү улуг чидириге таварышкан.

«Өреге» ансамблиниң киржикчилеринден. Чурукта: В. Монгуш (солагай талазында) «Өреге» ансамбли-биле.

өртектиг белектерни тывыскан.

Шүлүкчү, башкы Куулар Сүттүг-оол Мижит-Доржу-евич турган болза, бо чылын 90 харлаар ийик. Ооң 1984 чылда мөчээни чоок кижилеринге улуг чидирг болган. Ынчалза-даа ол амыдыралга бодунун изин арттырган. Ооң шүлүктери номчукчуларның кичээнге ийикте эскертин-ген, чүректеринче копка орутку тыпкан, бүгү назынында бараан болуп келгени башкылап ажилын дамчыштыр өөреникчилеринин билиг-медерелиниң өзүлдезинге чаагай үрзиннер болган.

Сүттүг-оол Кууларның ук-дөзү — чогоадыкчы, чечен сөстүг салым-чаяанныг кижилер. Чоннун чогоалчызы, Шеми оглу Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүндэн эгелзеш, чаңгыс төрөл дөстөн дөрт салгалдың шүлүк бижир салым-чаяанныг кижилери үнген. Тыва чогоалга чонун алган, алдаржыткан Шеминың уран сөстүглеринин езулуг-ла салгалы болгаш шүлүк бижир салым-чаяанныг кылдыр Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич төрүттүнген. Чогоа-дыкчы өгбелеринин чаяалгазы, салым-чаяан угун салгал кээр дээр черле шы.

Куулар Сүттүг-оол 1948 чылдан бээр солуннарга, «Улуг-Хем» сеткүүлге материалдар бижип эгелзэн. Тыва радионун «Улуг-Хемниң чалгылары» дамчыдылганын ооң бижээн шүлүктерин, чечен чугааларын бо-ла дам-чыда бээр турган. Баштай бижээн шүлүк 1962 чылда парлаттыган. «Кышкы шивилер» деп шүлүктеринин ному 1977 чылда чырыкче үнген. Чок апарган соонда, 1991 чылда, үнген «Чүректерниң тураскаалы» деп чыынды номда Сүттүг-оол Кууларның сөөлгү чылдарда бижээн шүлүктери парлаттыган. Бажың-Алаак школазынга чо-гаалга сундулуг уругларның «Салгал» чогоал бөлгүмүн хөй чылдарда удуртуп, бодунун уран талантызын болгаш чогоадыкчы арга-дуржулгазын өөреникчилеринге берип келген. Ооң арга-сүмезин ап чораан өөреникчилери Алек-сандр Монгуш, Надежда Куулар, Раиса Ондар олар ам-даа уран өске сонургалын салбайн, солун-сеткүүлдерде шүлүктерин, материалдарын парладып чоруурлар.

Сүттүг-оол Куулар 1927 чылдың март 18-те Чөөн-Хемчик кожууннун Шеми суурга төрүттүнген. 1945 чылда Кызылда башкының түр курузун дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуннун Чыргакы, Хорум-Даг, Баян-Тала школаларына башкылап ажилдап чораан. 1951 чылдан эгелзеш 1984 чылга чедир Бажың-Алаак ортумак школазынга шаңнал-макталдыг, чедишкынниг ажилдап чораан. Башкы ажи-лынга үжен тос чыл иштинде ажилдап, чоннун ажи-төлүн эртем-билиге өөреткен. 1952 чылда башкы училищезин, 1966 чылда Кызылдың күрүнениң башкы институтун бот-өөредилге-биле дооскан.

Хоочун башкы Сүттүг-оол Мижит-Доржуевич бүгү амыдыралын болгаш хөй талалыг ажил-чорудулгазын сагыш-сеткилинден бердинген мергежили — башкы ажи-лынга тураскааткан. Ажилыга ажитыг чаа чүүлдерни, бодунун байлак дуржулгазын кады ажилдап чораан башкыларына, өөреткен өөреникчилеринге харам чокка дамчыдып, бараалгаткан. Үр чылда үре-түнелдиг ажилы дээш «Шылгараңгай күш-ажылы дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарың, «Улус өөредилгезинин тергини» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи. Хөй-ниити ажилының эгелекчизи болгаш идепкейлиг киржикчизи, суртаалчы бол-гаш агитатор, аныяктарның дагдыныкчызы — бо бүгү Куулар Сүттүг-оолдун ажил-ижинин хөй талалыг көргүзүп турар. Ол мога чок ажил-ишчи, чогоадыкчы болгаш шинчилекчи күзел-соруктуг, бөдүүн, биче сеткилдиг, өг-бүлөзине аажок сагыш-човангыр, төлөптүг ада чораан. Уруглары эмчи, сагыш-човангыр, башкы, экономист мергежилдерни чедип алгаш, төрзүн чонунун аразында чедишкынниг ажилдап, эки чурттап чоруурлар.

Надежда КУУЛАР,
Кызыл кожуннун төпчүткен библиотэка
системазының килдис эргелекчизи.Ынакшылга
шынчы өг-бүлөКАДЫ ЧУРТТААНЫНДАН
БЭЭР, 52 ЧЫЛ

Орлан-оол Кежеевич биле Чылбак Чаңган-ооловна Монгуштарның кайызы-даа күш-ажылдың хоочуннары, Сүт-Хөл кожуннун хүндүлүг хамаатылары, башкылары, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары... Оларның шаңнал-макталдары кайы хөй.

Чоокта чаа, Бүгү-делегейниң өг-бүлө хүнүнүн бүдүүзүндө РФ-тиң ниити өөредилгениң хүндүлүг ажил-дакчызы, дөрт оол, дөрт кыстың төлөптүг иези, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү база агитатору, «Шын» болгаш өске-даа республика солуннарының идепкейлиг бижикчизи Чылбак Чаңган-ооловна Мон-гуш-биле хоорайга таваржы бердим. Башкының назы-ханы улгады-даа берген болза, ооң аныяксы ам-даа хевээр, арнында сыгыглар безин чок, артында-ла чаактары кызыл-кызыл, омак-сергээ олчаан болду. Амыдыралымың аайы-биле өскөн-төрзүн суурмдан школа дооскаш-ла чоруткан бол-гаш, башкым-би-ле үр үениң дургу-зунда көрүшпээн мен. Ынчангаш ооң хууда амыды-рал-чуртталгазын сонургадым.

Орлан-оол Кежеевич биле Чылбак Чаңган-ооловна Мон-гуштар Кызыл хоорайда, ажи-төлүнүн чанында, элзэн каш чыл бурунгаар көжүп келген. Олар кады чурттаандан бээр 52 чыл ажай турар болду. 2015 чыл-да алдын кудазын эрттирген. Аас-кежиктиг өг-бүлениң херээжен ээзи чартык чүс чыл иштинде уругларының адазы-биле чуртталгазын кысказы-биле (черле че-чен-мерген кижиги болгаш) шүлүктөй аарак мынчаар чугаалаарга, аныяк-өскөнгө үлөгер-чижек болзун дээш, олчаан дамчыттым.

— Төк кээп дүжүп төрүттүнгөш, өскөн черим — төөгүлүг Ак-Даш суурум ол-ла болгай. Маадыр ие Барыңзааның баштаксымаар, башкы уруу мен-не боор мен. Арат-чоннун ажи-төлүн өөредип, «А» деп үжүк айтып берип, дөртөн чылда ажилдап каан, төөгүнүн башкызы мен. Дөрт оол, дөрт кыстың, он беш бичи чаштың эңерелдиг энези мен. Аяк шайлыг, аштыг-чем-ниг, арат-чон-даа арбын көвей, алдын кудай наыйырывыс-ты ажи-төлүвүс кедергей чараш кылдыр эрттирдилер. Найыралдың, ынакшылдың демдээ кылдыр алдын билзектерни солустувус, ажи-төлүвүс бистиң билек-теривиске алдын шактарны-даа багдадылар. Суй белек сунганнарны сувуразын санавадым, чылыг чоорган, чымчак сырткы, чычыы-торгу, кедер хептер чыскаап каан дег көвей болду.

Ажи-төлүвүстү өстүрүп кижизиткеш, эртем-билиг чедирип, эчис күзел-соруктуг кижилер кылдыр амы-дыралдың ак оруунче үдеп, ам бо үеде чедир оларның ажи-төлүн карактажып, шаавыс-биле дузавыс көргүзүп чор бис. Уругларымыс, оолдарымыс аразында инженер-лер, юристер, экономистер, башкылар, чопаачылар-даа бар. Олар шупту дээди эртемниглер. Ажил-хожудуг, бажың-балгаттыг, оолдар-кыстарлыг, («аяк-чуурлар» — он, «Ада-чуртун камгалаарлар» — беш кижиги) эки чурттап чорлар, оларымыска чоргаарланыр-дыр бис.

Өөм ээзи Орлан-оол Кежеевич Кызылдың башкы институтун дооскаш, химия, физика башкылап чораан. Алдынчы Кара-Монгуштарның эр чаңгыс артынчызы, авиаралдыг, ачы-буянныг, кылбас-тутпас ажилы чок, «алдын холдуг» дарган, назыны узун ук-төөгүлүг, оожум-топтуг бүдүштүг, бөдүүн кижиги. Ооң алыс чурту — Кара-Чыраа, Калбак-Хараган. Кара-Монгуш уктуг. Алдын-Хавак деп черге төрүттүнген. Ында тураскаал-ды боду тургузуп каан. Күш-ажылдың хоочуну, хөй шаңнал-макталдарның эдилекчизи, төрзүн кожуннунун хүндүлүг хамаатызы.

50 ажыг чылдарның дургузунда ажи-төл, амыды-рал дээш аажок кызып чурттаан бис. Ажыг-шүжүг, кара хүннер аалывысты оюп эртпээн. Уругларымың ачазы өг-бүлөзине шынчы, быжыг туруштуг, чүнү-даа шыдавыже манап билер кижиги. Ада кижиги ыңдыг боор-га, амыдырал, өг-бүлө быжыг боор деп аныяк-өскөнгө чугаалаксаар мен. Бергелерге ундарап, арага-дарыже сундугуп болбас дээрзин Чылбак Чаңган-ооловна чагыды.

Монгуштарның ынакшылга шынчы өг-бүлөзине моон-даа соңгаар аас-кежикти, өөрүшкүнү, узун назы назылаарын күзеп, кыска чүүлүмнү «Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижи болбас» деп тыва улустун үлөгер домаа-биле доостум.

Светлана ООРЖАК.
Фоточурукту өг-бүлө архивинден алган.

Монгуштар уруглары-биле.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Өөрүшкүнүн сөстери

УТТУНДУРБАС ХҮН

Ие чер кырынга Ава бурганымның мээң-биле кады чаяп кааны тыва дылым ышкаш ыңдыг эргим эртин кайда-даа чок. Бичи чаштар төрөөн дылынга авамайлап эргеленир, «авай» деп чассыырга, кайы хире эргим, чаптанчыг ийик. Ханым-биле тудуш тыва дылым кырында номчуп, бижип чор мен, ол меңээ улуг аас-кежик.

1980 чылдардан бөгүнге чедир-ле тыва солуннарның штаттан дашкаар бижикчи болуп келгеш, чайгаар-ла чогаал ажылыңче хандыкшып кирген мен. Артымдан деткичким чок болгаш, янзы-бүрү темаларга бижиттингилээн чогаалдарым ал-боттуң архивинде частынмаан үүжү болуп чыдар. Ол арай хомуданчыг. Алыс эриг баарлыг ие төрөли болгаш, Тываның күрүне университетинин тыва болгаш ниити дыл эртемнеринин кафедрасында доцент, филология эртемнеринин кандидаты Клара Бүрбүлдеевна Доржунун деткичези-биле 2000 чылдан сонгаар боттуң акшазы-биле ийи-ле номну чырыкче үндүрүп, парладып алып аас-кежиктиг болган мен.

2017 чылдың февраль 10-нун хүнү — бистиң өг-бүлөвиске, ажы-төлүвүске, төрөл аймаавыска буянның, чоргааранчыг,

уттундурбас хүн болган. Ол хүн аныяк чылдарывыстан хүндүлүг дыштанылгаже үнүжү халбактанчып чораанывыс чогаал ажылының хилис барбаанын үнелеп көргөниң демдээ илереттинген. Чогаалчы деп ат эдилээр бодап чораан күзөлдөдүс ам-на амыдыралга боттанган. Ол хүн назы-харывыс улгады берген-даа болза, Валерий Ховалыгович Кара-

оол, Кошкар-оол Доржуевич Ондар, Сарыг-оол Санчыевич Куулар (мен) Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери болган бис.

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның холундан дискке чедир мөгөйп тургаш, кежигүн болганывыстың кызыл билеттерин алып аас-кежиктиг болдувус. Бистиң чогаалдыкчы ажылывысты ынчалдыр үнелеп, хүндүлөп көргөниңге улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илеретпешаан, Чылгычы Чимит-Доржуевичке, чогаалчы эш-өөрүвүске аас-кежикти, улуг-улуг чогаалдыкчы чедишкннерни күзөлдөдүс.

Сарыг-оол САНЧЫ (Базыр-оол),
хоочун бижикчи.
Кызыл хоорай.

Чер-чуртувус төөгүзү

ЧАРАА-ДАА

Чогум бо дагны чүге ынчаар адап каанын, ол аттың кайыын, чүүден укталып тыттып келгенин истеп бижээн-даа кижик чок, ынчанга амгы шагның аныяк-өскениңге ол ат ам-даа тывызык бооп артпашаан. Шаг шаанда бо девискээрге чурттап чораан чон дагны Чараа-Чечен деп адап турганы үндезинниң-даа болур чадавас.

Арты талазында илчирбелей баткан даглардан хоорук чыдар бо дагны ырактан көөрге, шынап-ла, шөл ортузунда чем дилеп хайдынып кирип келген чараа-чеченге демей. Дагның кырында хей кезинде шивилер колдап өскөн, дыт, хадың болгаш чадаң үнүштер үнген бичи аргажыгаш бар. Сүвүр-сүвүр шивилерни ырактан көөрге, чараа-чеченниң дүгүңге демей.

Шаг шаанда болаага Камың-Бай деп кижик чурттап чораан дээр. Ол бай Моолдан ламалар чалап эккеп, бо дагны дагыдып турганын улуг кижилер сактыр. Ооң соонда-даа чылдарда Бай-Даг сумузунуң улуг кижилери чыгып сүмөлөшкөш, Чараа-Чечен даан ыдыктадып, дагыдып турганын чон утпаан.

Оон бээр ам хей-хей чылдар эртип, Чараа-Чечен деп чоннуң чаптап, чарашсынып адап каан ады уттундуруп, кыскала-

дыр Чараа-Даа деп адай берген. Чечеде бээр, шынап-ла, эжик, деишти дег төгерик даг-ла болгай. Үе бээр маңаа аалдар турган болгаш, эдээ кылын кара өдектиг. Долганды хараганнар, оът-сиген, черлик кулчу. Чашкынның чылдарда эдээндээ дагның бүткүр боду кулча үнгөш, ягаан апаарын чарашсынып көргө.

Бичи чажымда, 3-4 харлы бистиң өөвүс биле хин кырган-маңаа кыштап, чазаглап турганын мен. Кырган-авам-биле кады да оттулар кургаг хараганнап чору ыдыктыг Чараа-Даавыстың хүчөөн талазы езулуг кадыр-берт, хы харап кээрге, хая-даштарның сүвү баштары көстүп чыдар.

Бо-даа шагда Чараа-Даа сүзүнүг таар-оът болгаш изи сигени-биле мал-маганны бодунче тудуп турар. Күс боорга дагның талакы белинге өглер хонуп алы чылдар иштинде маңаа «Чарасовхозтун хей хой малын Вла. Соянович Ойдуң, өөнүң ишти Т. Ендановна-биле кады кадарып, чордулар. Көдээзинге аныяк малчлан Юрьевич Сагды, авазы Вал. Сагды-биле мал-маганы күзөт семиртип ап чорааннар. Ам-даа ын арааттар чурттап чоруур деп дыннаа

Өлзей БО

Бай-Даг суур, Эрзин к.

Ажыл-ишчи кижилер

ХЕНДЕРГЕ КЕННЭЭТТЕРИ

1985 чылда Ак-Тал ортума школазынга шөөргин, биче-жек мага-боттуг Красноярск хоорайга дээди эртем чедип алган аныяк башкы ажылдап чедип келгеш, бо хүннерге чедир өөреникчилерге билин дамчыдып берип чоруур.

Ол кымыл дизе, алыс боду Өвүр кызы, Хендерге кенни болган, ам болза хоочун башкы Ольга Домбаева Долгар-дыр. Ол сургууларга география эртемине бижыг билини беришаан, 2 кызын, 2 оглун өөнүң ээзи Андрей Донгакович-биле төлөптиг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билигге чедирип алганнар.

Башкы боду хүлээнген ажылынга бердинген, оожум, топтук, кызымак, чонунга хүндүткелдиг. Мээң онзалап үнелеп чоруур чүвөм чүл дээр, Ольга Домбаева школага чурт-шинчилел музейинин салбырын ажыдып, дыка хей материалдарны чыып, ону аайлап, ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, ТАР-ның Арзылаң мөгези Бегзи-Хуурак Хелиң-оолович Донгактың дугайында материалдарны чыып, ооң адын мөңгөжидеринге үлүг-хуузуң кириген кижилерниң бирээзи. Школаның доозукчуларының дугайында материалдарны, «Жданов» совхозтун болгаш суурнуң девискээринде турар албан организация черлеринин дугайында төөгү материалдарын чыл-чылы-биле чыып, ону аайлап,

кадагалаары дээр-ле улуг күш, ышакты негээр ажыл болгай.

Чон ортузунга кылып чоруур ажылы көскү, ал-боду биче сеткилдиг, эртем ханызы-биле билер башкывыс бо чылын бодунуң юбилейин демдег-леп эрттирер деп турар. Ынчанга ол шаңнал-макталга төлөптиг боор дээрзинге идерең олур мен.

База бир аныяк, ажылынга төлөптиг, дөргүл-төрелинге дузалыг кеннивис Ак-Талдың Биче-оол Моңгул-оол аттыг Культура бажыңының директору Чинчи Борисовна Дугарның дугайында бижикседим.

Чайын бир-ле херектиг суурнуң Культура бажыңыга кире бердим. Чинчи Борисовна баштаан 5-6 хире кижик дискобарда септелге ажылы кылып турлар. Оларның-биле чугаалажып тура, ток-биле ажылдаар өрүм, шопту кадаар херексел, маска, хирээ чижектиг бызаңчы кижиниң херекселдерин көргөш, эр ажылчыннарыңар кайда, чүнү кылып турары ол деп айтырымга, эр кижик чок, боттарывыс кылып тур бис деп харыладылар. Шынап-ла, көөрүмге, Чинчи Борисовна электрелиг өрүмнү алгаш, хананы үттей берди.

Ынчалдыр-ла ажылчыннарын боду баштап, хол-биле тудуп кылып тургаш, Культура бажыңының септелгезин кылып, арыг-силигн сагып, чылыг-чырык-биле хандырып, сценада көжөгелерин, фойеде аскан чурук каасталга материалдарын чаа үеге дүүштүр аяның дерип кылып алганын эскердим.

Анна ЧЫМЫЖЫК,
хоочун башкы.

Аргыжылга дугайында

ӨӨРЕНИП, ХЫНАП КӨРЗЕ

Ажыл-агый чок, амыдырал колдуу пенсионерлерден хамааржыр апарган үеде автобус өрттөөн өстүрер дээрге кым амырап олурар боор. Хоорай чонунда мал-маган бар эвес, аш-чемни чүгле акша-биле боттары садып чип амыдырап олурар болгай. Ындыг болганда 2-даа, 5-даа рубль харамнанчыг.

Дачалардан, Сукпактан хоорайже — ажылче, школаже, эмчи-домчуже автобус-биле аргыжар улустун хейүн, базар-баар чер чок кылдыр сыңмарлажыр бис. Автобус ишти долу кижилерден бир рейсте безин 600-700 рубль кирип турар хире. А хүнээдир чеже рейс кылбас дээр силер. Оон чеже орулга кирип турарын хынап турар кижик чок.

Пассажирылар сөөртүлгезинден кирген орулга-биле чүнү кылып турарыл? Автобустар хүннүң үрелип турбас-ла болгай. Бо бүгүнү өөренип көөр болза эки-дир.

Мария ТЮЛЮШ,
Кызыл хоорай.

Көдээниң айтырыглары

ХОНАР БӨЛҮК ТУРУП БОЛУР БЕ?

Тыва сөөлгү чылдарда чаш уруглар төрүттүнүрениң талазы-биле Россияда мурнуку черде чоруп турар. Чурттакчы чоннуң үштүн бир кези 17 хар чедир назылыглар дээрзин парламга чепсектери дыңнадып турар. Ол өөрүнчүг, чонувустун саны көвүдөп турар-дыр. Кызыл хоорайда, суурларда уруглар садтары немей туттунуп турары эки.

Ынчалза-даа хостуг олуттар чедишпези-биле уруглар садтарына уруг-дарыын тургузуп алыры нарын болуп артпашаан.

Ада-ие ажылдаар дээш, ажы-төлүн көдээ суурларже, малчын кырган ада-иезинче аргажоктан чорудуптарлар. Школага өөренип эгелей бээр, садиктерге турбаан, озолааш малчын аалдарга өскөн уруглар баштайгы удаада өөрениринге бергедээшкннерге таваржып турар. Каш малын азырап, турлаг-хонаш кезип чоруур малчыннарын колдуу-ла назы-хары улгады берген болур. Мал ажылы чылдың дөрт үезинде дыка чай чок. Ынчанга бичи уругларның азырал хайгааралыңче улуг кичээңгей салдынмас.

Бичи уругларның алаагып көөрү телевизор, интернет малчыннарда эвээш-ле болгай, харын-даа чок деп болур. Совхозка өшкү кадарып турган мээң билирим угбай мал-маганы түлүктөп төрү бергенде бичи уругларын чылыды кедиргеш, от-көсчө үңгей бербезин дээш белинден өртеп баглааш, орун будунга быжыглап каар турганын чугаалап олурар чүве ийин. Уруглар эгезинде ыглажып турза-даа, чоорту өөрени бээр, өрттөөнчө көргөштин-не боду олуруп алып апаар.

Кырган ада-иезинин чай чогу база назы-харының улгатканындан бичи уруглар болганчок-ла хай-халап, озал-ондакка таваржып турарлар: отка азы хайындырып каан изиг шайга хол-будун өрттөткөн, от-биле ойнап олурга, өрт үндүргөн дээш оон-даа өске. Солун-сеткүүлдерге Тожунуң ээн тайгазынга бичи оол арга иштинге асканындан үш хонганда тывылганын дыңнаткан. Мээң дыңнааным, бичи оолду ыды камгалаан, халып чеде бергеш, чанынга чыдып алгаш, семдер дүктери, кудуруу-биле оолду чылыктырып турган.

Кунгуртуга болган таварылганы дыңнаарга безин коргунчуг. Бичи Саглана ыраккы малчын кыштага кырган ада-иези-биле үжелээ кыштап турганнар. Кырган-ачазы согур. Бир эртен от-туп келирге, кырган-авазы мөчүп калган болган. Аргажоктун кырындан кырган адазы кожазы аалга сөс чедирери-биле чаш уруун чоруткан. Боду шимчей албас-ла турганы ол боор, оон

башка уруунга четтирип алгаш бар. Эртенгениң 6 шакта чоруткан дөрт харлы курлак ажып турар харга ужа-тура кыла чорда, кадарчы көрүп кааш, 9 шакта чыгырып, хемчеглерни алган. Бичи-ле озал болза, ол бичи кижик амы-тынындан чы болуп турган.

Бистиң суурга малчын кырган ада-ие турган бичи уруг чаныксааш, суурже дургуннап чорупкан. Кырган-ачазы эки каапкаш, соондан аъттыг сүрүп чеде бээр, үерлеп дажаан Ак суун сүзүп киреринге бичи кенип турган. Бичи-ле озалдаан болза, бада бээр турган. Ындыг таварылгаларың биле чугаалап болур.

Элээн каш чылдар бурунгаар суур хонар уруглар садиктери тургулаан. Орук бичи уругларның кижизидилгезинге салдарлыг турган. Акшаландырышкы уржуундан-на болган боор, хондур ажы садиктер хагынгылаан.

Тайгада чурттап, амыдырап чоруур ада-иезинге турарындан аңгыда, суурга амыдыралы чогулчалыг эвес өг-бүлөлөр бичи уруглар эвээш эвес-ле болгай. Ы өг-бүлөлөр арагалаар, алгыжар, чокшур, динмес болур.

«Шын» солунга март айда парлам чүүлде уруглар садтарының айтырыг республика нарын, чогуур федералдыг программалар болгаш акшаландырышкылар хагын дээрзин дыңнаткан. Суурларда бичи уругны каш хонуктан хоргаадал төптеринде турар-ла болгай. Хүнээдир, хондур ажы тускай уруглар садтарын тударыңа акшаландырышкы бергедежип-даа турар болу хундускү садиктерге хондур ажылдаар бичи чүге тургузуп ап болбазыл?

Төп телевидениеде «Лучше всех», «Ты пер» дээр чижектиг дамчыдылгаларда назыны четпээр бичи чаштар кайгамчык угаан-медерелин, уран чүүлге сайзырап көргүзүп турарлар. Кижик шуут-ла кайгамчык мас!

«Кижик болуру чажындан, аът болуру кундан» деп үлегер домак бар. Кызыл хоорай школа назыны четпээр уругларның тускай дигин тургузарының айтырыын шиитпирлээр дыка-ла күзээр мен. Езулуг-ла Энштейн Ломоносовтар оон үнер эвеспе. Канчап башкылар эдерип, шанакка туттунупкаш, Ломоносов Москвага чедип келгеш, кайгамчыктың темден болган-дыр. Ындыг садиктер ажыткы бээр болза, дагыр салаа талазын тыртар дээр ышкаш, таныш-көрүш, даргалар ажы-төлөр эвес, а көдээ суурлардан езулуг-ла оналды бичи уругларны хаара тудары күзөткү.

Ховалыг ДАМДЫНЧИ,
РФ-тиң улус өөредилгезинин
хүндүлүг ажылдакчы,
Кызыл хоорай.

«КЫЗЫЛ КОШ»

(Барымдаалыг тоожу)

(Төңүзү. Эгези № 52, 53, 54, 55-56, 57 «Шында»).

Дарга сөс алгаш, орукка канчаар чоруурун тайылбырлааш; дайын шөлүнгө кончуг серемчилелдиги чугула. Кичээнгени кижиниң бодунга деп төндүргөн...

Серемчиде хорамча чок, дарга – Саны-Шири уламчылааш, – бо Шири көрүксээнин көөр эвес бе – дээш, кыкче айыткан.

Ыңаажык бо амыдыралда кижичүндү даа чүгө-даа таваржыр боор чүвө-дир аа ходап каан. Кажан-чежен фронтуже чорудупкан аъттарын, оларның ара-укусаалыг Дора-Аскырын бөгүн көөрү Уруу Сендайга ооң Чүгүрүк-Кулазын киниң дыңнадыр болза, та кайы хире ап, өөрүүр чүвө! Тываның ыдыктыг түгүн маадырлыг Кызыл Шериг кетипсырын аңаа дааскан. Бодунуң аты-ыңаа-Шири азы Шири кылдыр өскерлигинге чөлшээржер база апарган.

Ыңаа-Шири азы Шири. Ол улуг Тока аңаа тывыскан ады. Тока дарга-илбези, тыппазы чок кончуг кижидир устарның ону «Тыва Сталин» дижиң даңчып турарында уjur-ла бар. Ол аңың Чиңгине секретары апарганын-ээр таптыг-ла он чыл болуп турар. дуртулгазы-биле Тыва Күрүне дыка эдишкиннерни чедип ап, бурунгаар ралче базымны кылган. Ылаңгыя аа жүк-бижик тургустунган. Солун-дери тыва дылда парлап турары юргааранчыг. Дарганың бижээн чоры, «Узун-Кара», «Дөңгүр-оол» дээр ри кончуг сонугаранчыг болуп турар. ийги Шагдыр-Сүрүн аттыг клубту, ы ажиткан.

нелге черлери, школалар саны ан. Мал-маган бажы өзүп, улуг-биче үлгелер, бижики-билиглиг кижилер өвүдөп турар. Ажы-биле чугаалаар-ды-ла-бир он чыл ишинде барык чаа тургустунган деп санап болур.

и аъттың ээзи хөй, эки кижиниң эжи бо үлгөргө чугаа Тока даргага хөлчөк, тааржыр, чүгө дээрге ооң таны-илбес кижизи чок. Москва хоорайга п тургаш, улуг Сталин дарга-биле тала турганы база чадавас. «Тываны, рны Тока ышкаш эки билер кижичи ты-» – деп, ол улуг Дарга чугаалаар чүвө Моол болгаш көрөй күрүнелерниң кчулары Чойбалсаң, Ким дээр-гизин Тока-биле амыр-менди солчур, ерзэн сонугаранчыг дээр. Кыдаттың ыг баштыңы Мао дээр-гизин ооң-биле талыр дээш, оралдажып чоруп турар, ин оларның чоокшулажып, таныжа ге тура чок турар деп чугаа база бар. ум эң баштай Дарга сургакчылап чо-роң аалыңга келирде, ат-сывы өске ыңаажык утпаан. Ол чылын Дарга деп чугаа дыргын апарган. Элзэн лдарның ээлери демнежиң алгаш, оптарып, изиг-түлүк ажылдап турган. ен ыттар чидирти ээрип эгелзэн. шоваа бичии Шактар эгиш-тыныш елген;

ай, ачай эндерик кижилер кел чору. аажык амырай хона берген. «Демниг те тудуп чиир». Оглунуң бажын н;

рып ыттарың хай деп соксат, хейме-жаа коптаржыр дээн улустар боор, ирип, ашкарып-чемгерип бар, че. даваанда Шактар алгыра берген: а-ай! Бо Тывыкы Сукас шай ишпес эр кижидир. Меңээ кыдат чигир көр даан!

аа аксында доюлган доозун, шаңна-тен бус өттүр оглунуң бир кижичиле рарын Ыңаажык эскерип каапкаш, дээн: «Дарга?! Азып чедип келбээн

ле бүтсүн! – дээш, Дарганың чыкпак каазынче доңгайып кирип оарын үткүй чүгүрө берген:

руунар чогузун, Дарга!

эгелеп ол улуг Дарга-биле таныжар

апарган. Сүт-Хөлгө келгенде-ле эң-не баштай Ыңаажыктың аалыңга келир болу берген бүгү улус-даа билер болу берген. Дарга хөй-ажы-төлдүг, яды өг-бүлөгө төртүтүнгөн болгаш өскөн дээрзин арат билер алган. Оларның коданыңа чүгүрө үжөн шаа хире шээр болгаш үш баш бода мал бар дээрзин каш чыл бурунгаар чизечилер тодараткан. Авазының назы-хары улгады бээрге кожа-хөлбээ чону Тас-Баштыг деп ойзу адап, шолалай берген.

Дарга аалдан чоруй баарга, артып калган кижилер оон омак-сергээниң, чугаакырының болгаш угаан-медерелиниң дугайында мага-дап шаг болганнар. Чонаада-ла чугаа-соотка хөөн чок, Монгуш-оол безин:

– Улустуң сукас кижичи суму баштаар дижири чөп – деп түңнел үндүргөн.

Дарганың ат-сывы өскерлип-ле турарын Ыңаажык кайгап, аай-бажын тыппас турган: бирде Маады, чамдыкта Кол болгаш Тожу-даа дээр аан. Эрге-дужаал аайы-биле черле ындыг чүвө ирги бе деп бодаар-даа чораан.

Сөөлгү кээп турда ат-сывы ам база өскерилген деп чугаа тарай берген. Ооң келир мурнуу чарында кожуун төвүндөн төлзө аңаа:

– Уткуп болбас, билдинер бе: Салчак Тока Калбак-Хөрек дээр. Сактып ал, Салчак дээр, салчак болбас! Сээң аалыңга сөң-белектиг кел чыдар-дыр. Дарга эжиңни канчаар уткуп, хүлзеп алырын бай кижичи бодун-на билер сен – дээш чорупкан.

Ийи хонганда Дарга бо халдып келген. Шынап-ла, артында чүк машиназынче имнээш, чугаалаан:

– Сеңээ база Лопсанчапка демир анда-зыннар эккелдим. Бо чоок-кавыда силер ийден өске кымда-даа ындыг эт чок. Эки ажылдаар силер, эрлер!

Ыңаажык өөрзүннүндөн, сүрээдзүннүндөн арай деп чаа атты адаан:

– Четтирдим, эш Ты-ты... То-то ка!...

... Ам Ыңаажыктың бодунуң адын Тока дарганың өскертир адааны бо. Ол кезээки шайлаашкын үезинде:

– Далайга дамды дуза – ындыг ийикле эш Ыңаажык, Ыңаа-Шири? – дээш, шириини кончуг көргөн.

Ындыг көрүштөн чым-сырт дивес арга-жок. Тока дарганың чүнү ожаарнып турары ол? Ыңаажыктың бодал-сагыжы, карак чивеш аразында, оран-делегейни дээскинип, эрткен барган амыдыралын эргип каапкан. «Дагаа чуургалары дүжүр серззепкеним бе?!». Ынчан Дарга менче мынчаар көргөн чүвө. Ам ону сагындары ол чүвө ирги бе? Ыңаажык ишинде каттырган. Ол кезээ улуг ажыг-шүжүг, аар-берге болушкуннар көргөн «Кызыл кош» үдекилериниң чугаа-сооду шуудаваастааш туруп берген. Дагаа чуургалары опайтыр оваалаан тавактыг стол чанынга ыыт-дааш чок олурганнар. Эпчогудаа, шыланчы-даа кончуг. Тока дарганың: «Хол-биле чем тудуп чивес эвеспе» – деп, чагыын Ыңаажык сактып келгеш, ишинде хүлүмзүрзэн. Оон чанында чыткан серззени тудуп алгаш, көзүлдүр-ле чуургаларыг тавакты үстүргөн. Чуургалар ыңай-бээр чүгүлүп, черже догдурткайнып бадып эгелзэн. Муңгаргай олургулаан кижилер тура халчып, чуургалар чыгып, каттыржып-иттиржиң эгелзэн. Тока дарга база: «Шымдалаңар! Дүргеденер!» – деп каттыра берген. Улустуң чугаа-домаа үнүп келирге, дарга Ыңаажыкче шириин көргөн. Ам ону негээри ол ирги бе? Чүү дээрил?

– Бир муң совет шеригни чеди хонук ашкарып, чемгериптер мен – дээн сөзүң бар болгай. Ам чүү деп бодап ор сен? Ынчан изиглени бербээн сен бе?

– Бодал-сагыжым өскерилбээн, Дарга. Чогуу уургайларымда ам-даа бичии-бачыы тараа-быдаа арткан боор, ону чаш-ажы төлгө, анаа бөдүүн чонга база үлештирген болзумза, олар кончуг берге байдалда турар чүвө-дир... – дээш, Ыңаажык туруп келген.

– Олур-олур. Эштер, үш чүс ажыг баш мал-маганын маадырлыг Кызыл Шеригге белек кылдыр үзүп бергеш, ам-даа бир муң ажыг шериглери чеди хонук ашкарып-чемгерип шыдаар мен деп олар аратты

дыңнаңар. Ынчаарга тывалар улуг улусту, черле ынчаш бичии-даа кижичи адын серт кылдыр адавас болгай бис. Бистерниң аравыста ийи сурагыг араттарывыс бар, артында-ла Ооржактар: Саны-Шири Шаңгыр огу, Ыңаажык Улар огу. Оларны чаңгыс аай Ширилер деп адап алыр-дыр деп саналдыг мен – Саны-Шири, Ыңаа-Шири кандыг-дыр, эштер?

– Чүүлдүг – деп, Артас дарга саналдаан. – Эш Тараканованың бодалы кандыгыл? – дээш, Дарга имнээш, хүлүмзүрзэн.

– База ынчаар бодап тур мен, эш Тока. Ол атты адаары меңээ дыка берге чорду. «Ы!» деп үжүктен эгелзэн, кудуруктуг «Н» база бар, мээң адап шыдавазым... Ам адап чаңгыга бээр боор мен.

– Ынчангаш Тывавыска силер ийи ыш-каш бай-шыырак, харам сеткил чок Ширилер хөй-ле болур болзун деп йөрзеп оларым ол-дур ийин – дээш, туруп келгеш, Дарга дашка көдүргөн. Өскерлер база каттышкан.

Ыңаажык туруп, хөргөн хозадыр чөдүргүлзэш, Саны-Шириниң холун туткан:

– Бо кончуг ашактың Шири дээр чараш адын тывысканыңарга өөрүп тур мен, Дарга. Фронтуга белек сөңзэн кижилерге Шири деп шаңнал ат тыпсып турар апаар болза, бо аар-берге үеде онзагай болур-дур. Ындыг аттыг эрлер, кара шаар дег, хөй боор, Дарга. Улуг дайын эгелзэнден бээр ам он ай чедип турар. Ол үе ишинде тыва араттар чеже-чеже муң мал-маганын, акша-төгериин, зыт-кежин белек кылдыр чорутпаан дээр. Оларның аразында мээң чоок таныш эштерим безин хөй: Хөндергейниң Мугуру, Хорум-Дагдан Көк-Дарга, Чыраа-Бажындан Сагбалдай, Улуг-Хемден Кудажы, Өвүрден Чөкпек, Бай-Тайгадан Норбу, Мөңгүн-Тайгадан Орнугу...

Сүт-Хөл дугайында база чугаалаксап тур мен. Кожуун тургустунга-ла, чаа-ла бир чыл ажып турар. Ындыг-даа болза, фронтуга дузаламчы белек чыыр талазы-биле сүт-хөлчүлөр эң идепкейлиг киржиң, хөй зытти, мал-маганын дужааган. Херээжен чон дайынчыларга чылыг идик-хеп даарап, эм оъттар, ары чигири чыып дээш хөй-ле ажылды чорудуп турарлар.

Бо улуг дайын-чаа улус-чонну хаара тудуп, чаңгыс демниг кылдыр каттыштырган дээр мен. Эштиң экизи бергеде билдинип келир деп мерген чугааның утказын херек кырында көрүп тур бис. Берге үеде тывалар чаңгыс аай демниг, бот-боттарывыска, ажыл-херээвиске эки хамаарылгалыг апарган бис. Кадыг-берге дээш хая көрнүп олар кижичи аравыста чок. Кезээлерде бир-бир аалдарда чыгып, хөөрежиң, ыглашпы-шаан, дааранып, аргыттынып олурар улусту көөрге, чоргааранчыг-дыр. Мээң эштерим эрлер Кара-Барзаң болгаш Чигжит, Шываң, Хая кара-монгуштар, Шойдаңныг кезек кууларлар, Араптаңныг кезек жүжүгеттер кончуг челер, чыраа базар аъттарын фронтуже хөй-хөйү-биле чорутканнар. Ишкинден Ирикпей саяк базар даңгаар-ла бора-бора, артында-ла чааш аажылыг, хөлгелерин эмчи-домчу кыстарга кончуг тааржыр дээш дузаламчы кылдыр берген.

Чүгүрө мал-маган эвес – алдын-мөңгүн-даа сунуп турганнар хөй болгай. Бир алдын тывыжыңга ажылдап турган Сүт-Хөл чурттуг Ондар Доржу чудурук чыгыы эртине дашты фронтуже чоруткан деп база дыңнаан мен. Тожу черден хөй өлүк-кеш чорутканнар база хөй болгай. Чараш шаңнал атты чаңгыс меңээ тыпсыр эвес – оларны база Ширилер дээр болза эки деп бодалдыг мен. Бо ыдык-тыг ажыл-херекте чүгүрө эр кижилер эвес, а улуг-биче чок кыс хиндиктиглер база улуг үлүг-хуузуң кирип турар болгай. Дайын-чыларга алгы херектээштер, чеңи-чоктар, хол-хаптары даарап бээр-биле олар уйгудыжын харамнанмай идепкейлиг ажылдап турар. Оларның шалыпчыы Чүлдүм уруу Хорлууну азы ооң авыдайы ийи чүс сезен баш шээр малын, аскыр өөр чылгызын салган Мөңгүн-Тайганың Намчыл Хорлууну база Шири дээр бе азы кандыг ат тыпсыр болза тааржыр чүвөл? Ону бистиң баштыңчывыс эш Токаның тургузуптары чигзиниг чок! Ынчангаш Даргавыстың йөрзэли доктаап, күзели куусеттинзин ам!

– Ындыг-ла болзунам! – дээш, Саны-Шири авыдайы болу берген Ыңаа-Шириниң холун силгил шаг болган.

Сергей ООРЖАК.

Бодалдар

ЧИИР КАДЫК ДУГАЙЫНДА

Март төңчүледир «Шын» солунну ажыдып көрө бээримге, бир арнында «Тыва кадык» деп чүүл бар болду. Эгени көргөш, бир-ле кижичи тыва чоннуң кадыкшылынче кичээнгей сала берген-дир, кадыктан эрткен чүвө бар эвес, чүнү-ле сүмелеп турар ирги деп бодал бажымга кирди.

Номчуй бээримге, тыва кадыкты республиканың эмнелге черлериниң менюзунга кириериниң төлөвилелин таныштырган болду. Кижиниң кадыгы эвес, а чиир кадык дугайында бижип каан чүвө болду. Бо кадык деп сөстү адаңар даан: сөсте «с» демдек шуут-ла мени салып ап көрүнөр деп дилеп тур ышкыжыл. Чүү дээш ол ховар кадыг демдэ-висти «репрессиялап» турар улус бис? Ооң буруузу чүл?

Тыва кадыкты аарыг улустуң менюзунче кириер дугайында өске-даа республика солуннарынга чырыткан. Ол талазы-биле ажыл эгелеп турары кончуг солун-дур. Улусчу медицина килдизиниң начальниги Мария Наксылдың эгелзешкинин кижичи черле деткивес арга-жок. Тыва далган, тараада чүү барын, кайы хире хоолулуун ол тайылбырлап турар.

Тыва кадыкты кылыр бертинде улуг назылыглар-биле база арга-сүмөден солукшан турган болза эки боор. Чүгө дээрге чиңге-тараа кадыыңа-даа, далганга-даа ээже-гей азы кургаткан хоюг ааржы албан кирген турар. Мен бодум ааржы чок кадык чип-даа көрбээн мен. Ээже-гей биле ааржы эң-не амдан, сүүзүн кириер чемнер ол-дур.

Чиңге-тараалыг кадыкты бичимден тура чип чордум. Ам-даа бодум өг-бүлөмге кылып берип чоруур мен. Мээң кадык кылырым Тес-Хем кожуундан, сөөлгү үеде Куранда чурттап чоруур, хүндүлүг дыштанылгада Эмзимаа Хүлеровна Намзал коллегам-биле шуут-ла демей. Улуг башкы үезинде өөреникчилерге, келир салгалга, чаа өг-бүлө тутканнарга, харын-даа акшый-даа берген кижилерге эң ажыктыг номну ол үндүргөн. («Холу чемзиг авам сөңү», Кызыл, 1995 чыл).

Тыва чемнерни канчаар кылырын, технологиязын болгаш ол чемнерниң өңүг чурук каасталга-зындан бээр кылып каан. Черле канчаар-даа аажок ажыктыг ном. Болдунар чүвө болза, катап база үндүргөн болза! Ам Э.Х. Намзалдың номундан кадыкты канчаар кылырын маңаа кириейн.

Чиңге-тараадан кылган кадык
Сүтке чиңге-тарааны шала суук кылдыр хайындыргаш, олче ээжегейни азы ааржыны, сар-жагны каггаш, холуй былгаар, сыргырадыр (эвээш отка) хайындырар. Кадык кылырда, чиг-даа, бышкан-даа тарааны ажыглап болур. Хайнып турган кадыкче, амдангы болзун дээш, үүргенени, бышкан далганны немээр. Дыка чаагай, шала чигирзиг чем болур. Амгы үеде үүргенени орнунга чигирни ажыглап болур.

Чиңге-тараалыг кадыкты чиг тараа-биле-даа кылып турдум. Соктаан чиңге-тарааның, шынап-ла, өртзз аар ышкыжыл. Кончуг-ла эки эгелзешкин-дир. Ынчангаш Тыва үндезин культура төвүнде «Ак баштыгларның алдын үүжези» деп чөвүлел силерге арга-сүмө бээринге белең бис.

Валентина БЕГЗИ (Монгуш),
хоочун башкы.

Май 8-12 хүннеринде Иркутск хоорайга 18 харга чедир оолдар аразына хостуг хүреш маргылдаа-зы болуп эрткен. Аңаа Тывадан 16 мөге, 3 шииткекчи база элээн хей тренер-башкылар киришкен.

Россияның бирги чери дээш маргылдааның эрткенни база мөгелеривистиң канчаар хүрешкениниң дугайында спортчу хүрештер эвилелиниң президентизи Радислав Наважап-биле чугаалаштывыс.

“Бо маргылдаа чаа дүрүм-биле эрткен. Мөгелерни хүрежир хүнүнде эртенгиниң 8 шакта килдээн. Бистиң мөгелеривис тренер-башкыларының удуртулганы-биле Иркутск хоорайда тыва эмчилерниң дуза-зын көрүп, эки чөмөннип, чедишкенин хүрештилер. Ылаңгыя делегей чергелиг шииткекчилер Мergen Ооржактың, Меңги Санааның база дуржулгалыг шииткекчи Херел Уйнукай-оолдун дуза-зын онзалап демделгээр апар.

Черле ынчаш бистиң тренер-башкыларывыс Айдаш Самдан, Эртине-Маадыр Донгак, Константин Соктоев, Аяс Делгер-оол, Меңги Санаа мөгелерге аргасүмелерин кадып, бедик дуржулганын көргүстүлөр. Ылаңгыя 58 килге Чадаанадан Артыш Ооржак баштайгы салыгларга Амыр-Санаа Уйнукай-оолга, Москвадан Шаврухан Магомедовка база чартык финалга Дагестандан Ахмед Азиевке чаңгыс-даа сан бербээн. Чемпион ат дээш Осетиядан Александр Сабоновту 4 биле

• Спорт • спорт • спорт •

АРТЫШ ООРЖАК – РОССИЯ ЧЕМПИОНУ

2 санга ойнааш, бирги черни ап, хамык тренерлерни кайгаткан.

50 килге Кежик Седен база 42 килге Сайын Хомушкуну бир дугаар чер алып турдулар, ынчалза-даа бичии частырыгларның хайы-биле 3 дугаар шаңналдыг черлерни алдылар. Чоокта чаа Кемерово хоорайга Сибирьниң чемпионадына бирги черни алган мөгелеривис 57 килге Омак Сюрюнну, 125 килге Айдың Очуржапты өске черден келген тренерлер “Тывалар, эр хейлер!” дээрге безин эки чорду.

Сахалин хоорайга апрель айда элээди уруглар аразына Алдынай Даржаа (тренер-башкызы Алибек Хомушкуну) 42 килге бирги черни, Чойгаана Тумат 3-кү черни алганнар. Сочи хоорайга аныктар аразына Солаңгы Донгактың 43 килге 2 дугаар чер алганына тренер-башкызы Лориса Ооржактың кириген үлүүн демделгээр апар. Ол ышкаш грек-рим хүрешти сайзырадыры-биле олимпий оюннарның үш дакпыр чемпиону Александр Карелинниң «Школаларга хүреш кичээли» деп программанын кожуннарга эттирерин көрүп турар бис.

Бистиң спортчу эвилелдин болсалган сорулгаларына үстүнде ар мөгелеривиске Россия, Европа чергелиг маргылдааларга чедип кириштирери-биле шупту тренер психологтарның, эмчилерниң көргүзүп, хоочун мөгелерниң ажулганын дамчыдып, өөредилге биле мастер-класстарны эрттир бис. Тываның Чазааның тала улуг компанияларның, ак сетки сайгарлыкчыларның ачы-дузазы биле ажылды чорудар бис.

Чижек кылдыр, Чадаана хоорайга мөгези Владимир Кара-Монгуш чер-чурттуу дуңмазы Артыш Ооржактың база тренери Аяс Делгер-оолга хоорайже баар-кээр орук өртэ-нып-чөмөннөр чарыгдалып, аргакатканы дээш өөрүп четтирип турар.

Май 27-де Бүгү-Россия чергел төвү” турнирге бистиң мөгелери леткенип турар. Ол ышкаш Ула хоорайдан Моолдун улуг трен биле шыырак мөгелери кээр. У май 28-те “Найырал” аттыг тыва маргылдаа “Хүреш” стадионунг хүннерде тыва-моол хүрештерни радыры-биле ТКУ-га эртем-пра конференцияны май 27-де эрт көрдүнген” – деп, ол чугаалады.

Алексей ЧАМБА
Авторнун тырттыргар

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Организации требуется прораб с опытом работы в строительстве – на должность старшего прораба. Телефон: 8-905-920-4101.

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2017 чылдың май 26-ның хүнүнде 11 шактан 13 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге Эргелелиниң удуртукчузу Потапов Андрей Евгеньевич Бай-Тайга кожунунуң Тээли суурунун Комсомольская кудумчузунуң, 19 дугаарлыг бажыңына хамаатыларны хүлээп алып. Хүлээп алып чери Бай-Тайга кожунунуң чагырга чери.

2017 чылдың майның 25-тиң хүнүнде 10 шактан 12 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге

Эргелелиниң удуртукчузунуң бирги оралакчызы Кюрю Геннадий Сергеевич Кызыл хоорайның Буренская кудумчузунуң, 73-1 дугаарлыг бажыңына хамаатыларны хүлээп алып. Хүлээп алып чери Каа-Хемниң районнар аразында истелге килдизи.

2017 чылдың май 25-тиң хүнүнде 10 шактан 12 шакка чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада Истелге Эргелелиниң удуртукчузунуң оралакчызы Базаров Балкото Балдоржиевич Улуг-Хем кожунунуң Шагаан-Арыг хоорайның Студенческая кудумчузунуң, 12-1 дугаарлыг бажыңына хамаатыларны хүлээп алып. Хүлээп алып чери Улуг-Хемниң районнар аразында истелге килдизи.

**ООО «Энергострой» предлагает квартиры
в новом пятиэтажном многоквартирном жилом
доме, расположенном
по адресу: г. Кызыл, ул. Дружбы, 1/2.**

ВВОД В ЭКСПЛУАТАЦИЮ ДЕКАБРЬ 2016 ГОД

1-комнатные площадью от 36,0 м²

**По вопросам
приобретения
обращаться**

ООО «Энергострой»

г. Кызыл,

ул. Колхозная, 2 «А».

тел: 8-929-358-18-00

телефон/факс

(39422) 4-85-29

Сайт: www.enst.pro

Email: [energostroy-](mailto:energostroy-kyzyl@yandex.ru)

kyzyl@yandex.ru

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы – 2-17-91.
Секретарь А.А. Эртине – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нийти телефон – 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырына хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан
(Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарны
торларын бодалдары редакциянын туру-
дүүшөйүн барып болур. Айыттыганын санчыра
өске-даа фактылары, дыңдадылары дээш автор
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530.
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлагже дузаганы
график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00

Спальный меш
“КОЧЕВНИК”
из 100% верблюжьей шер
Цена в розницу - 3500
оптом - 2900
Произведено в Монголии.
Доставка по всем городам Рес
+7-913-343-6677 www.kochevnik.ru
vk.com/spalnyie

ИЗВЕЩЕНИЕ
Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о
возможном предоставлении земельного участка Куулар Эрес-
Монгеевичу из категории земель населенных пунктов, в ар-
сроком на 20 (двадцать) лет, расположенного по адресу: Ро-
ская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, с.Сес-
ул.Малчин, д. 12 а, с общей площадью 1082 кв.м., разре-
использование — для индивидуального жилищного строитель-
В рамках действующего законодательства в течение 30
со дня опубликования данной информации Отделом земель-
имущественных отношений и архитектуры администрации
Хемского кожууна принимаются письменные заявления по дан-
заявлению.
Начальник отдела земельных, имуществен-
отношений и архитектуры Кужугет

**УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!**
**Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг**
Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет –
44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пункту-
зун езугаар) организацияларны болгаш
албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар
кады ажылдажылгаже чалап тур бис.
Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 кат)
тел. 8-913-358-08-88.